

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ АСЕРТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Стаття присвячена викладу сучасних підходів до проблеми формування дитячої особистості в дошкільному віці. Обґрунтовується необхідність гуманізації процесу виховання дітей дошкільного віку. Аналізуються теоретичні підходи до визначення поняття асертивності в різних наукових контекстах та течіях, погляди вітчизняних та зарубіжних науковців.

Ключові слова: асертивність, впевненість, впевнена поведінка, особистісна характеристика, адаптивність, стабільність, стійкість, соціалізація.

В умовах нестабільності соціальних процесів, що відбиваються на стані кожної сім'ї, наростають, з одного боку, тривожність і агресивність дітей, а з іншого – пасивність і заляканість, які чинять деструктивний вплив на їхній емоційний стан і перешкоджають нормальним адаптаційним процесам у мікросоціумі. Як зазначено в програмі діяльності психологічної служби системи освіти у 2010-2011 навчальному році, розвиток дитини в умовах дошкільного навчального закладу має стати пріоритетним напрямом у діяльності служби. Це пов'язано із реформуванням дошкільної освіти, зростанням психологічного навантаження на дитину-дошкільника. Тому проблеми формування мотивації, орієнтованої на зміст, а не форму навчання, зниження рівня тривожності, а також питання адаптації до умов навчального закладу є сьогодні першочерговими.

У сучасних умовах зростає значення питань формування в дітей здатності до співпраці, комунікабельності і толерантності, базисних якостей особистості, що відбивається в організаційному і програмно-методичному забезпеченні сучасної дошкільної освіти (Базовий компонент дошкільної освіти, Базова програма розвитку дитини дошкільного віку "Я у Світі" та інші авторські та регіональні програми з дошкільного виховання).

Проблема становлення ціннісного самоставлення до себе в психології розглядається в контексті понять "Я", "самість", "внутрішній світ"; самоповага ототожнюється із самооцінкою, задоволеністю собою, позитивною "Я-концепцією"; неабияка увага надається розкриттю чинників, що опосередковують ставлення до себе.

У дослідженнях учених Р.А.Ануфрієвої, Г.О. Балла, Є.І.Головахи, О.А.Донченка, І.С.Кона, Н.А. Побірченко, М.В.Савчина, Л.В.Сохань, В.О.Татенка, Т.М.Титаренко самоповага, ціннісне ставлення особистості до себе розглядаються в контексті проблем життєдіяльності особистості, життєвих смислів, особистісних виборів, власної відповідальності та суб'єктивності.

На думку сучасних учених І.Д.Беха, О.Л. Кононко, Т.О.Піроженко та ін., розвиток позитивного образу "Я" повинен стати однією з пріоритетних цілей сучасної дошкільної освіти, що дозволить дитині, побачивши в собі індивідуальність, навчившись розпізнавати свої почуття і стани, стати здатним з розумінням і пошаною ставитись до оточення [3, 6, 7]. Конструктивні відповіді на запитання про те, як сприяти адаптації дітей у соціумі до постійних змін у ньому, можна знайти в досвіді американських колег, чий дослідження і практична діяльність спрямовані на виявлення способів формування стійкості до несприятливих дій соціального середовища і формування асертивної поведінки дітей.

У соціальних умовах, що склались і у світлі означених проблем технології формування асертивної поведінки старших дошкільників претендують на право вважатися оптимальними шляхами здійснення соціальної адаптації. Досліджувана проблема не знаходить належного вирішення у вітчизняній психолого-педагогічній науці, деякі її аспекти розглядаються стосовно підлітків та молоді. Дошкільний період життя людини залишається в цьому аспекті поза увагою як науковців, так і практиків. Ми маємо на меті проаналізувати світовий досвід розв'язання означеної проблеми стосовно дітей-дошкільників, накреслити основні шляхи його впровадження в умовах національної освіти.

Асертивність як один з концептуальних факторів емоційного інтелекту вивчали М.Баркер, Р.Елберт і М.Еммонс, Р.Берон, Д.Річардсон, Ф.Бруно, Т.Пауелл, М.Сміт, А.Елліс, Ф.Ланж, Г.Фенстергейм, В.Г.Ромек, Є.П.Нікітін, Н.С.Харламенкова, Є.В.Андрієнко та ін. Асертивність — це самоствердження через конструктивну діяльність, досягнення майстерності безконфліктного спілкування. Усі автори сходяться на тому, що асертивна поведінка є "золотою серединою" між агресивним та пасивним стилями поведінки. Асертивна поведінка спрямована на те, щоб реалізація власних інтересів була умовою реалізації інтересів суб'єктів взаємодії. Асертивна поведінка запобігає виникненню конфліктів, а в конфліктній ситуації допомагає знайти конструктивне вирішення [1].

Концепція асертивності сформувалася в кінці 50-х – на початку 60-х років. Уперше цей термін зустрічається в роботах А. Солтера (1949) і Д. Вольпе (1958) [8], в яких визнавалося право особистості на відстоювання власних прав і відповідне самовираження, що і дозволило авторам виділити феномен асертивності, навчання якому дозволяє індивідам розвивати соціальні навички. У процесі роботи американські вчені довели, що асертивні тренінги є ефективними способами опанування механізмів здорової комунікації.

У вітчизняній психології термін "асертивність" з'явився після публікації книги чеських авторів В.Каппоні і Т.Новака [5] і зайняв міцні позиції. Під цим терміном стали розуміти певну особистісну автономію, незалежність від зовнішніх впливів та оцінок, здатність самостійно регулювати свою поведінку та вміння конструктивно знаходити вихід з проблемних ситуацій у спілкуванні.

У сучасних довідкових психологічних джерелах можна знайти такі визначення терміна "асертивність". Асертивність – здатність людини впевнено і з гідністю відстоювати свої права, не принижувати при цьому прав інших. Асертивною називається відкрита поведінка, що не завдає шкоди іншим людям та не принижує їхню гідність. Асертивність – впевнений захист своїх інтересів чи свого погляду з урахуванням інтересів інших людей.

Асертивна людина володіє здатністю домовлятися і знаходити компромісне вирішення проблеми, такій людині властиве позитивне ставлення до навколишніх, позитивне сприймання проблемних ситуацій і адекватна самооцінка [10].

Учених особливо цікавить той аспект асертивності, який пов'язаний із здатністю долати конфлікти та запобігати їх появі. Тому проблема асертивної поведінки дуже тісно пов'язана із особистою відповідальністю. С.Стаут наводить визначення асертивної особистості: "асертивна людина – та, що відповідає за власну поведінку, демонструє самоповагу і повагу до інших, позитивна, слухає, розуміє і намагається дійти до робочого компромісу" [12]. Основними складовими асертивності С.Стаут уважає наявність самоповаги та поваги до інших, а також здатність прийняти на себе відповідальність

за свою поведінку. "За своєю суттю асертивність – це філософія особистісної відповідальності. Тобто ми відповідальні за власну поведінку й не маємо права винуватити інших людей за нашу реакцію на їхню поведінку". Для ефективного вирішення проблемних ситуацій, які можуть трапитися з кожною людиною, важливі такі складові асертивності, як упевненість та позитивна настанова, вміння уважно слухати і прагнення зрозуміти погляд іншої людини [12].

Асертивність, згідно зі С.Стайном та Г.Буком, [11] складається з трьох основних компонентів: здатності адекватно висловлювати почуття, здатності відкрито висловлювати переконання і думки, здатність захищати свої особисті права. Асертивні люди здатні висловити свою позицію в конфліктній ситуації без агресії, не ображаючи опонента. Звісно, навички асертивності не з'являються без належної праці над ними.

На думку американського психолога М.Дойча, особистість, яка поважає і цінує себе, вирізняється високим рівнем асертивної поведінки. Автор сформулював "троїстий принцип", який полягає в тому, що в будь-якій ситуації асертивна особистість діє рішуче, чесно і дружелюбно. Психолог зазначає, що рішучість особистості не дозволить опоненту маніпулювати нею або залякати її, чесність не дозволить бути втягнутому в аморальну ситуацію, навіть коли її будуть провокувати на це, дружелюбність дасть зрозуміти опонентам, що така особистість поважає й цінує не тільки власну думку і тому готова до конструктивної взаємодії [4].

За твердженням А.С.Хофмана (1983) [8], техніка асертивності допомагає здійснювати успішні соціальні контакти, домагатись особливої і професійної компетентності. Уміння бути асертивним є значущим для самоповаги і пошани інших, для усвідомлення такої самої важливості власних думок, почуттів і думок, як і іншої людини. Бути асертивним означає також бути здатним виражати себе безпосередньо і чітко.

У сучасних вітчизняних дослідженнях термін "асертивність" використовується стосовно тренінгів поведінки дорослих, і в них практично не спостерігається чіткого розмежування понять "упевненість у собі" і "асертивність". Так, В. Г. Ромек [8] у основу теста "Упевненість" поклав виміри асертивності. Звертаючись до досліджень американських колег Д. Вольпе і А. Лазаруса, ми бачимо, що в понятті "асертивність" він виділяв основний елемент - упевненість. Автор відзначає, що, усунувши страх з соціальних і міжособистісних комунікацій, можна навчити індивіда альтернативних форм поведінки. В. Г. Ромек акцентує на тому, що найчастіше емоційна реакція страху виражається в невпевнених і тривожних формах поведінки.

Так, В.А. Семиченко стверджує, що асертивність є системоутворювальним осередком почуття поваги та власної гідності. Асертивність дослідника розглядає як індивідуально-ціннісну якість, яка проявляється в активних діях особистості, зокрема у вмінні зберігати власну "автономність", уникаючи тиску та маніпуляції з боку оточуючих [9].

У цьому аспекті представлений досвід роботи американських колег, представлених у дослідженнях останніх років. Американські дослідники Г. Гімפל, М. Холанд упродовж багатьох років використовують технології навчання старших дошкільників асертивній поведінці в умовах дитячого садка і отримують ефективні результати в зниженні тривожності, агресивної поведінки і у встановленні взаємин з дорослими і однолітками на основі розуміння і пошани. Характеристики дошкільників, що приводяться ними, є фундаментальними підставами їхньої соціальної адаптації у період дошкільного дитинства і успішної життєдіяльності в період навчання в школі і професійного становлення. Описується суть навчання навичок асертивності, що полягає в яскраво виражених потребах індивіда, його почуттів, захисту його прав і пошани до прав і почуттів інших. Для дітей і дорослих асертивність є соціально бажаною альтернативою, яка стоїть між двома крайнощами: агресивністю, коли пригнічуються права інших, і покірністю і пасивністю, коли свої права пригнічує сам індивід. При навчанні дітей асертивності необхідно: запропонувати потенційним агресорам неагресивний і соціально відповідальний шлях до досягнення своїх цілей; забезпечити потенційним жертвам можливість уникнути переслідування; учити запобігати таким ситуаціям, коли агресивні дії можуть бути позитивно оцінені спостерігачами.

Уміння використовувати і оцінювати асертивні вчинки допоможе запобігти агресії і жертвності і в сьогоденні, і в майбутньому, коли в дітей збільшиться об'єм зрілих соціальних вчинків. Авторами відзначається, що діти найчастіше, ніж дорослі опиняються в таких ситуаціях, які викликають необхідність асертивності (однолітки втручаються у гру, забирають іграшки або дратують). Навички асертивності особливо потрібні тоді, коли діти хочуть увійти в контакт, приєднатися до гри, отримати допомогу.

Агресора здебільшого сварять за те, що він заподіяв комусь біль, але не вчать, що робити замість цього (приміром, як просити іншу дитину поступитися своєю чергою, замість того щоб відштовхувати її). Жертва в більшості випадків залишається задоволеною, виявившись безпорадною і залежною, і це замість того, щоб вчитися протистояти агресорові. Коли жертва кричить або скаржиться, дорослий, зазвичай, виражає їй своє співчуття і вирішує її проблеми.

Програми навчання соціальним навичкам формують у дошкільників уміння без агресії постояти за себе: діти повинні знати, що вони мають право сказати "ні", якщо щось не відповідає їхньому внутрішньому стану в тій або тій щоденній ситуації. Дорослі повинні познайомити дітей з їх основними правами виражати себе і бути почутими в ширшому спектрі соціальних контекстів, ніж тільки протести проти насильства.

Освоюючи способи асертивної поведінки, діти починають розуміти і приймати власні соціальні цілі. Наприклад, дитина вважає за краще займати активну позицію у формуванні ігрової діяльності, особливо якщо вона в змозі зрозуміло розповісти ровесникам про ідею гри і про свої бажання. Присутність дорослих, які встановлюють порядок, не відіграє визначальної ролі. Бажані реакції у відповідь ровесників і успіх, в досягненні власних цілей стають найбільш значущими спонуканнями для використання асертивних навичок. Дитина з асертивними навичками вчиться довіряти своїм власним почуттям і судженням, розуміти власне Я й уникає надмірної надії на схвалення дорослих чи ровесників.

Навчання асертивності – ефективний спосіб виховання у дітей прагнення чинити опір тиску ровесників, не виконувати ті вимоги, які вони вважають неправильними або небезпечними або просто не хочуть виконувати. Асертивні навички здатні допомогти чинити опір при імітуванні ровесниками проблематичних або агресивних вчинків, чинити опір тиску ровесників, думати і робити так, як вони самі хочуть. Важливо відзначити, що значущість асертивності для дітей не заперечує авторитету педагога, вихователя або батьків.

Результат навчання асертивній поведінці – освоєння дітьми певного комплексу поведінкових умінь, при цьому значуща роль відводиться директивним вказівкам, покроковим інструкціям і допомозі, яку педагоги можуть зробити через навчальну техніку. Техніка повинна включати демонстрацію, моделювання, інструктаж, рольову гру, забезпечення зворотного зв'язку.

Старші дошкільники можуть вправлятися в асертивній поведінці в групі під керівництвом педагога. Спочатку він представляє ситуацію дітям, демонструючи асертивну поведінку, що контрастує з агресивними реакціями і пригніченням. Демонстрація може включати участь самого педагога, дитини, ляльок і іграшок. Педагог у практиці спілкування з дітьми пояснює, чому саме така поведінка є правильною (палець вгору) або неправильною (палець вниз);

при цьому діти зазвичай старанно беруть участь у цих демонстраціях (Д. Арещо, 1991).

А. Мак-Гінніс і Г. Стейн у роботі "Потік навчання навичок в ранньому дитинстві" приводять методи навчання соціальних навичок і вмінь справлятися з поведінковими проблемами, в тому числі, метод "Смілива бесіда". Він допоможе дітям навчитися відповідати на тиск однолітків, які спонукають до неправильної поведінки, і справлятися з дражнилками. Представлені в їхній роботі анімаційні обличчя, допомагають відрізнити сміливий погляд від доброзичливого або сердитого.

Навчаючись асертивній поведінці в рольових ігрових ситуаціях, діти починають використовувати навички вільніше і в нових ситуаціях при меншому керівництві з боку дорослих. На цей погляд, корисно об'єднувати власні варіанти дітей і розглядати альтернативні типи асертивних відповідей. Діти досить часто пропонують нові ситуації, в яких навички асертивності поглиблюються, тому що вони бачать, як ці навички й вміння спрацьовують. Якщо асертивність постійно підтримується серед усіх членів групи, діти її чекають і починають підказувати один одному як потрібно діяти. Позитивні результати стануть ефективними, якщо дістануть схвалення дорослих, будуть соціально корисні і принесуть задоволення самим дітям. "Ти ввічливо, люб'язно попросив свого товариша, і він дав тобі те, що ти просив, або зробив те, про що ти просив".

Рекомендації, які сформовані в зарубіжних теоріях, можна розглядати як свого роду інструкцію, що затверджує правила асертивної поведінки дошкільників.

Учіть дітей розмовляти один з одним, а не через педагога, залежність від якого в рішенні проблем заважає формувати самоповагу.

Учіть дітей просити ввічливо: ровесники налагоджені більш охоче, якщо їх просять люб'язно і надають реальний вибір. Учіть ввічливо говорити "ні", діти повинні вміти відхилити прохання або пропозицію прийнятним шляхом і шанувати право інших зробити це.

Використовуйте демонстрацію і рольове програвання, щоб навчити дітей асертивних навичок (використовуйте ляльок та іграшки).

Використовуйте будь-яку можливість навчити навичок асертивності; в ситуаціях, що природно складаються, мотивація дітей дуже висока.

Навчіть дітей приймати незаперечний авторитет дорослого і відстоювати свої права у спілкуванні з дорослим, знаючи, що вони мають право на справедливе звернення з боку дорослих.

Учіть використовувати навички асертивності, щоб не стати агресивними або жертвами лідерства або дискримінаційних актів. Дітей слід навчити протистояти агресивній поведінці ровесників і звертатися за допомогою до дорослих, тільки коли це необхідно.

Необхідно уникати будь-якої конфронтації, що представляє фізичну небезпеку. Безпека – головна умова!

Учіть дітей ігнорувати провокаційну поведінку ровесників. Це допомагає контролювати власні емоційні реакції.

Учіть використовувати асертивні навички для досягнення своїх цілей. Це допоможе уникнути агресії або соціальної ізоляції.

Навчайте асертивності дівчаток і хлопчиків однаково.

Приведені американськими авторами найбільш загальні прийоми формування асертивної поведінки можуть викликати дискусії, які спонукають до пошуку переконливих доказів користі навчання старших дошкільників навичок асертивності як значущого чинника соціальної адаптації і розвитку образу Я.

У практичній діяльності використання запропонованих методів казкотерапії з відповідними акцентами, програвання ситуацій за допомогою ляльок, промальовування вирішуваних проблем, призводить до зниження рівня тривожності. Так, в експериментальних групах початковий показник індексу тривожності був рівний 55-57% (високий рівень), а на завершальному етапі цей показник став значно нижчий (14-15%). Позитивна динаміка поведінкових стереотипів дітей стала проявлятися в прагненні до співпраці як прояву однієї з навичок асертивної поведінки.

Висновки. Нині, коли руйнуються стереотипи мислення і основи соціального життя, найбільшому ризику негативного впливу соціальних чинників піддаються діти і молодь. Проблеми ці загальні, тому їх рішення є можливим тільки в результаті співпраці учених і практиків різних країн світу. Асертивність – це гармонійне поєднання рис особистості людини, вияв її знань про навички спілкування, етично допустимі в конкретній ситуації, вияв рівня емоційної культури через конкретні дії світоглядної позиції позитивної спрямованості, здатність організувати свою поведінку. Уважаємо за доцільне проведення подальших досліджень з метою більш активного запровадження у практику розглянутих теоретичних підходів до проблеми формування навичок асертивної поведінки в дошкільників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андриенко Е.В. Социальная психология / Е.В. Андриенко. – М.: АCADEMIA, 2004. – 264 с.
2. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку "Я у світі" / [наук. ред. та упоряд. О. Л. Кононко]. – 2-ге вид., випр. – К.: Світич, 2008. – 430с.
3. Бех І. Д. Особистісно орієнтоване виховання / І. Д. Бех. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
4. Дойч М. Разрешение конфликта (Конструктивные и деструктивные процессы) / Мортон Дойч // Социально-политический журнал. – 1997. – №1. – С. 202-212.
5. Каппони В. Как делать все по-своему или Ассертивность – в жизнь / В. Каппони, Т. Новак. – СПб.: Питер, 1995. – 186 с.
6. Кононко О.Л. Плекаємо в малечі почуття самовартісності: [Навчально-методичний посібник до Базової прог. Розв. дитини дошк. віку "Я у Світі"] / О.Л. Кононко. – К.: Наш час; Х.: Ранок, 2010. – 207 с.
7. Піроженко Т. Особистість дошкільника: перспективи розвитку / Т.Піроженко. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – 136 с.
8. Ромек В. Г. Поведенческая психотерапия: [учеб. пособ.] / В.Г.Ромек. – М.: Академия, 2002. – 192 с.
9. Семиченко В.А. Психология направленности: [учеб.-метод. пособ.] / В.А. Семиченко, А.М. Галус / Центральный ин-т последиплом. педаг. образов.; Хмельницкий ГПИ; Региональная лабор. соц. пед. Проблем адаптации студентов к условиям обучения в вузе. – Хмельницкий: ХГПИ, 2003. – 522 с.
10. Соціально-психологічний словник / В.М. Галицький, О.В.Мельник, В.В.Синівський. – К., 2004. – 250 с.

11. Стайн С., Бук Г. Преимущество EQ. Эмоциональная культура и ваш успех / С. Стайн, Г. Бук. – М., 2007. – С. 20-22.
12. Стаут С. Управленческий тренинг / С. Стаут. – СПб.: Питер, 2002. – 153 с.